

”En hobbit och ett mumintroll skulle kunna mötas i bästa sämja”:

Receptionen av *Bilbo, en hobbits äventyr* (1962)

Abstract: When Rabén & Sjögren published a new Swedish translation of The Hobbit (1962) in the wake of the success with The Lord of the Rings (1959–1961) with illustrations by Tove Jansson, it seemed destined to become a modern classic. Yet, the publication was not reprinted and was replaced by other versions, lacking Jansson’s artwork. The general view has been that critics, readers and, in particular, Tolkien fans, were averse to the lack of detail and realism in Jansson’s work, and that it was deemed too close to her own Moominland creation. In this article, based on an examination of extant reviews, a more complex picture emerges, however. Reviewers, including “Tolkienists,” were generally favourable to Jansson’s illustrations. Instead the reason why the publisher chose to discontinue using her artwork has to be sought elsewhere. The hypothesis ventured in this article, and backed up by evidence from the reviews, is that on the one hand the reading public (including the reviewers) were uncertain about what they were reading and how The Hobbit could and should be visualized. Jansson seemed a good idea at the time. But the 1960’s was also a period of transition where (Tolkienian) fantasy emerged as a publishing genre in its own right, bringing with it a realistic mode of representing the fantastic which jarred with the expressive and non-realistic artistry of Jansson. At that point, the publisher chose the developing visual practices that were to be associated with fantasy over the rich and expressive vision of Jansson. Ultimately, the article makes a plea for a reassessment of Jansson’s Bilbo-illustrations on the basis of the visual diversity evident in much present day fantasy.

Keywords: J. R. R. Tolkien, *The Hobbit*, Swedish reception, fantasy, Tove Jansson, illustrations

Inledning

När Rabén & Sjögren 1962 gav ut J. R. R. Tolkiens *Bilbo, en hobbits äventyr* (eng. original 1937) med Britt G. Hallqvist som översättare och Tove Jansson som illustratör pekade det mesta på att det skulle bli en framgång, såväl konstnärligt som kommersiellt. Sverige upplevde Tolkien-feber efter utgivningen av Ringen-trilogin (1959–1961), och bokens hantverksmässiga utförande och format signalerade kvalitet i varje detalj. Alla tecken tydde därför på att *Bilbo* skulle bli en succé.

Men det blev inte så. Efter den första upplagan beslöt sig förlaget för att satsa på ett mindre format (huvudsakligen pocket), med Hallqvists översättning men utan Janssons illustrationer. Denna andra upplaga kom 1971.¹ Frågan är varför man gjorde detta vägval. Den gängse förklaringen, bäst formulerad och underbyggd av Boel Westin, är att varken läsare, kritiker eller "tolkienister"² uppskattade Janssons tolkning av Bilbo och hans värld (361). Men är detta hela sanningen? I denna artikel diskuteras och problematiseras den här förklaringsmodellen utifrån en granskning och analys både av samtida recensioner ur dagspress och artiklar hämtade ur olika Tolkien-tidskrifter. Utgångspunkten för mitt resonemang är Tolkiens nydaning av fantasy-genren och hur fantasy över tid i allmänhet kom att uppfattas, visualiseras och illustreras.

Tolkien och Fantasy-traditionen

Fantasy, som vi tänker det idag, går knappast att förstå utan J. R. R. Tolkiens *The Hobbit* (1937) och *The Lord of the Rings* (1954). Förvisso fanns "fantastisk" litteratur tidigare, och även begreppet fantasy som sådant, oavsett om man förstår det som ett "mode" (Rudd) eller som en genre (Nikolajeva). Men Tolkien konceptualiserar sin skönlitterära värld som frikopplad från vår egen, komplett med egna språk, varelser, mytologi och historia, och det är banbrytande (Armitt). Till skillnad från tidigare fantasy, som gärna var drömlig, hallucinatorisk, och symbolmättad – Carroll, Kafka, de franska surrealisterna till exempel – präglas Tolkiens fantasy av en långt gången realism både när det gäller miljöbeskrivning, handlingsförlopp och karaktärisering (Rosebury 11–18). Tolkiens fantasy är dessutom positiv och livsbejakande, vilket är ännu en skillnad mot Kafka & Co.

Men en sådan omdefinition av fantasy låter sig inte göras i en handvändning. Som William H. Green påpekar fanns det under första halvan av 1900-talet över huvud taget inte plats för vuxensagor om alver och drakar; "sagor var för barnkammaren, och under

vuxnas värdighet" (4–5, min översättning). Det är ett huvudskäl till varför Tolkien tar barnkammarvägen med *Bilbo*. Barnlitteraturen var mer öppen för den blandning av saga, epik och äventyrsberättelse som vi idag kallar fantasy. Med tiden kom detta sätt att skriva fantasy att bli skolbildande. Tolkiens barnbok, *The Hobbit* (1937), och i ännu högre grad vuxeneposet *The Lord of the Rings* (1954–1955), skapade alltså i viss mån en ny genre, eller åtminstone en ny genreförståelse, och nya förutsättningar. Men det tog tid. Varken *Bilbo* eller Ringen-trilogin passade in i de gängse mallarna, när de först gavs ut. Och det var först med enbands-pocketutgåvan av *The Lord of the Rings* i mitten och slutet av 1960-talet som Tolkiens böcker blev ett världsfenomen.

Bilbo i bild

Om man jämför olika tidiga utgåvor av *The Hobbit* – såväl översättningar som vissa engelskspråkiga utgåvor – så ser man att det i det inledande skedet fanns en stor öppenhet för hur Tolkiens sagor kunde uppfattas; detta är något som försvinner bit för bit under 1970-talet. Douglas Andersons utmärkta *The Annotated Hobbit* återger till exempel en mängd illustrationer (i litet format) från olika översättningar och tidiga engelskspråkiga utgåvor. Anderson gör inte själv en poäng av olikheterna, men jag menar att just bristen på överensstämmelse är slående och typisk för en genre i framväxt. Det gäller inte minst hur Tolkiens texter ska visualiseras, både med avseende på läsarens egen förmåga att skapa sig bilder utifrån berättelsen, och på hur illustratörerna skulle förhålla sig till textens beskrivningar. Tolkien var ofta kritisk till illustrationer av sagor³ – egna och andras – enligt John R. Holmes. Men om illustrationerna "självständigt gestaltar en annan verklighet, så som den uppfattas av fantasin" kunde de vara av godo (Holmes 28). Jag tolkar detta som att illustratören ska ha ett självständigt förhållande till sagan, men också stå självständigt i förhållande till andra bildskapare och bildtraditioner. Utgåvor på olika språk under 1960-talet visar att det inte fanns någon etablerad norm för hur Tolkiens sagor skulle bilsättas utan olika konstnärer prövar sig fram och anknyter till olika traditioner.

Äldre folksagor och litterära sagor är gärna handlingsdrivna och symboliska; karaktärerna är enkla och sagans platser och miljöer manas fram med få ord. I sådana berättelser finns som regel ingen förväntan på att det fantastiska ska framstå som så verkligt och detaljerat som möjligt. I stället lyfts till exempel det expressiva fram. Idag – post-Tolkien – är det annorlunda. När det gäller fantasy finns

numera som regel en genreförväntning på "realism" och långt gång- en detaljtrogenhet. Det fantastiska ska helst framstå som så verkligt som möjligt. Detta är i samklang med Tolkiens egen "realistiska" fantasy, men knappast med hans bild-ideal. När det gäller Tolkiens sagor har det dessutom med tiden närmast utvecklats en ikonogra- fi kring hur vissa varelser, karaktärer och platser ska visualiseras. Peter Jacksons filmer kan med viss rätt sägas ha stadfäst idéer som omfattats ganska länge om hur alver, dvärgar, hobbitar och vättar/ orcher ska representeras.

Så var det inte när böckerna först gavs ut. Det fanns inga bildtra- ditioner som täckte in hur en tolkiensk alv eller hobbit kunde tänkas se ut. Tolkiens egna illustrationer ger för övrigt inget att gå på i det avseendet; hans bilder visar nästan uteslutande öde landskap och platser (Alvkungens palats, Dimmiga bergen, Rivendell) eller tom- ma interiörer (Beorns hus). En Bilbo i miniatyr förekommer på ett par bilder (liggande i örnnästet, ridande grensle på en tunna, bugande sig inför Smaug) men så marginellt och odetaljerat att det utifrån bil- derna är svårt att skapa sig en uppfattning om hur Tolkien tänkt sig hans utseende. För övrigt avbildade Tolkien varken dvärgar, vättar eller alver.

Tolkien på svenska

Av de första fyra översättningarna från engelska av *The Hobbit* är både den första (1947) och den fjärde (1962) svenska, vilket i sig är anmärkningsvärt. När det gäller Ringen-trilogin är det bara den hol- ländska översättningen som föregriper den första svenska utgåvan (1959–1961). Den allra första svenska översättningen, *Hompen*, gavs ut 1947 av KF:s förlag. Tore Zetterholm översatte, och hans bror Tor- björn Zetterholm illustrerade. Charles Sjöblom gjorde omslaget och kartorna.

Hompen gjorde av allt att döma inte mycket väsen av sig. Som re- censenten Barbro Josephson skriver femton år senare så "gick [den] ganska stillsamt förbi. Biblioteken har den, obetydligt sliten, i sina hyllor". Min tolkning är att tiden inte var mogen för hobbitar (eller hompar) år 1947 i Sverige. Snarast var det utgivningen av *Sagan om ringen* (1959–1961), i översättning av Åke Ohlmarks, som åter ak- tualiserade *The Hobbit*. Omslagen till böckerna utfördes av Rolf La- gesson i en stiliserande och naivistisk stil. Böckerna innehåller inga andra illustrationer.

Rabén & Sjögren ingick sedan 1959 i KF:s förlagsgrupp och hade därför tillgång till de svenska rättigheterna till *The Hobbit*. Hade det inte varit på det viset är det sannolikt att Gebers gett ut även *The Hob-*

bit igen och då låtit Ohlmarks göra översättningen. Nu blev i stället Astrid Lindgren primus motor i Bilbo-projektet och hon engagerade Britt G. Hallqvist som översättare och Tove Jansson som illustratör.

Valet av Tove Jansson som Tolkien-illustratör

Anledningen till att Tove Jansson fick uppdraget att göra illustrationerna hänger sannolikt främst samman med att hon med sina muminböcker visat att hon kunde visualisera en fantasy-värld på ett självständigt och nyskapande sätt, precis som Tolkien gör med sitt Midgård. Och skälet till att Jansson antog utmaningen var säkerligen, som Westin skriver, att hon såg "möjligheter att frossa i skräck och 'horror', precis som för *Snarkjakten* ett par år tidigare" (356). I ett brev frågar Jansson: "är inte Tolkien en intensiv skräckförfattare?! nästan lika kuslig som Lewis Carroll". I samma brev skriver hon att hon "aldrig sett Tolkiens egna illustrationer" (Jansson 29 juli 1971). Det är värt att notera att Jansson alltså ser Tolkien som skräckförfattare i första hand: "Levande skräckskogar, kolsvarta floder, månbelyst hed med brinnande vargar" (citerad i Westin 359). Det är platserna som intresserar henne och karaktärernas litenhet i förhållande till dessa miljöer. Figurerna däremot tycker hon är banala: "dvärgar, tomtar, älvor, svartalfer" (359).⁴ Konsekvensen blir att hon kommer att ligga ganska nära Tolkiens eget sätt att illustrera utan att veta om det; för även Tolkien är ju i sina bilder mest intresserad av platsens stämning och dramatik (se även Holownia 8-11). Men där Jansson använder sina små figurer för att skapa dynamik, rörelse och kontrast till det storslagna och hemska, väljer Tolkien som regel att ha rena, obefolkade landskap.⁵

Ytterligare en sak förtjänar att nämnas och det är att Jansson vid den här tiden ville utveckla andra sidor av sitt konstnärskap än Mumin. Att illustrera andras verk såg hon som ett sätt att göra det. Westin skriver: "Tolkienbilderna skulle tala av egen kraft, som ett uttryck för konstnären Tove Jansson, inte för mumintecknaren Tove. De ingick i renhållningen av den konstnärliga repertoaren, där muminfigurerna tillfälligtvis förpassats till periferin" (359). Även sättet att teckna, särskilt vinjetterna, blev i det sammanhanget för Jansson ett sätt att frigöra sig från sin vanliga "mumin-stil" (359).

J. R. R. Tolkien recenserad i svensk press

Efter den här bakgrunden är det dags att titta närmare på mottagandet av *Bilbo* och av Tove Janssons illustrationer. I mitt material har jag nio recensioner från perioden sjätte december 1962 till nionde

februari 1963, samt ytterligare en recension som behandlar samma utgåva från 18 oktober 1969. Recensionerna i utgivningsordning är: Nils-Ivar Nilsson (*Sydsvenska Dagbladet*), Lars Höög (*Vestmanlands Läns Tidning*), Rolf Larsson (*Lärartidningen*), Maria Pettersson (*Västerbottenkuriren*), Barbro Josephson (*Dagens Nyheter*), Rigmor Berglund (*Upsala Nya Tidning*), Carin Mannheimer (*GHT*), Brita Enoksson (*Kvällsposten*), Mary Ørvig (*Stockholms-Tidningen*) samt Qui Nyström (*Dagens Nyheter*). Av dessa är det bara Rolf Larsson som är negativ till boken som helhet. Han skriver:

Den här ganska så tjocka boken är en något förvirrad berättelse om en hobbit, som heter Bilbo. Vad är en hobbit undrar den något bestörte läsaren.--- Kring hobbiten Bilbo grupperar sig en mängd besynnerliga varelser. --- Själva berättelsen torde ha svårt att vinna anklag hos läsare utan utpräglad fantasibegåvning. De märkliga väsen, som myllrar omkring på de 308 sidorna, har föga direkt anknytning till barnens kända värld.

Övriga nio recensioner lovordar boken i olika tonarter. Den originalitet som Larsson står kallsinnig och konfunderad inför kommer upp även i några av de andra recensionerna, fast nu som något positivt. Brita Enoksson skriver: "att träda in i Tolkiens sagovärld är som att stänga dörren om allt man förut hört eller läst, allt är nytt, ingenting känns igen". Nils-Ivar Nilsson skriver att det är "en bok alldeles för sig". Även Nilsson betonar den överdådiga fantasin: "för fantasibegåvade barn bör *Bilbo* bli en ousinlig glädjekälla". Originaliteten och fantasirikedomen kommer också upp i Berglunds recension. Hon menar att Tolkien är i besittning av en "myllrande fantasi" samt att han är "en märklig diktare och hans saga unik". Carin Mannheimer uppehåller sig, liksom många av de andra recensenterna, vid Bilbos bekvämlighet och aptit, men avslutar med följande ord: "Sagan om hobbiten är berättad med en skimrande och betagande fantasi men ändå djupt förankrad i verkligheten". Marja Pettersson utnämner boken till "en av denna boksäsong's stora händelser" i barnboksgenren", medan Mary Ørvig i sin recension talar om Bilbo som just en saga: "Berättelsen om Bilbo är skriven i folksagans stil på en ordskön prosa, men också med den logik, självklarhet, kraft och dramatik, som hör folksagan till. Det är en bok med många bottnar, men också med fri rymd och hög luft." Men i fortsättningen antyder även hon att boken är svår att kategorisera, att den är något mer än en saga:

På vilken fason man vill kan man läsa Bilbo: som en högst underhållande och briljant skriven berättelse, som en spännande och underfundig saga eller som ett djupt allvarligt verk om makt och vinningslystnad, förtryck och sorg, men också om det godas seger över det onda. Utöver det är det en mycket rolig bok, som ger många goda skratt.

Originalitet och fantasirikedom är nyckelord för recensenternas respons på Bilbo. Som vi sett blir det alltför unikt och fantastiskt för en av skribenterna, men övriga är entusiastiska, även när de inte vet hur de ska kategorisera boken. Detta är något nytt och spännande, tycks vara den allmänna meningen, även när recensenterna letar efter ord. "Allt är nytt, ingenting känns igen" som Enoksson skriver.

Sannolikt kompliceras läsningen ytterligare av att flera av recensenterna kopplar ihop *Bilbo* med *Sagan om ringen*, vars tredje del kom ut på svenska året innan, och att därför många av recensenterna hade läst Ringen-trilogin först. Det gör att flera av dem tycker sig se motiv och teman som är outvecklade eller kanske inte alls finns i Tolkiens nästan 20 år äldre *The Hobbit*. Josephson kallar till exempel *Bilbo* "barnboksversionen över Tolkiens favoritmotiv, 'sagan om ringen'". Och Nilsson skriver att *Bilbo* kan vara "upptakten och introduktionen till en fantasivärld som antagligen kommer att fångla barn av alla åldrar för många generationer framåt". Han nämner också lite längre fram "osynlighetsringen som spelar en så stor roll i författarens väldiga epos, 'Sagan om ringen'". Höög menar i sin jämförelse att "*Bilbo* är en rarare saga än Tolkiens senare serie om ringens brödraskap; den har inte samma intensitet i de mörka kapitlen och är skriven på ett barnsligare språk". Även Berglund poängterar skillnaden mellan att skriva för barn och vuxna: det finns i *Bilbo* "en mörk grundton [...] som en skugga av Tolkiens pessimistiska visioner i sina stora sagor". Vidare skriver hon: "J. R. R. Tolkien den märkvärdige oxfordprofessorn, som skapat en enorm sagovärld för vuxna läsare, har med *Bilbo, en hobbits äventyr* (Rabén & Sjögren), som översatts elegant av Britt G. Hallqvist, vänt sig till barn".

Janssons illustrationer – hyllningskören

Illustrationerna och Tove Jansson ådrar sig stort intresse i recensionerna. Tre av dem åtföljs av någon av hennes illustrationer, och Höögs recension har till och med rubriken "Mumin och hobbiten". Det finns några reservationer – och jag ska återkomma till dessa – men på det hela taget är recensenterna mycket positiva till Janssons il-

lustrationer. Enoksson skriver: "Tove Janssons teckningar är alldeles underbara, suggestiva på samma sätt som boken, och med en naturmystik som också är helt kongenial med andan i Tolkiens skildringar". Även Pettersson använder ordet "kongenial" i sin bedömning. Josephson är inne på samma spår: "ingen mindre än Tove Jansson har försett den med massor av teckningar, mystiska och suggestiva som sagan själv". Berglund å sin sida skriver: "Tove Jansson, som har illustrerat boken, kan tyckas vara idealisk i detta sammanhang. Hennes bilder har stora förtjänster, inte minst i den kusliga genren". Larsson skriver om varelserna i Bilbo: "Allesammans är förtjänstfullt avbildade av Tove Jansson, som ritat illustrationerna. Det bästa med hela boken skulle man vilja säga". Nilsson pekar på att både Tolkien och Jansson har förmågan att skapa egna fiktiva världar:

Att låta Tove Jansson illustrera boken är ett drag som man nästan skulle vilja kalla genialt. Det är ju slående hur närbesläktade hennes föreställningsvärld i en del avseenden är med Tolkiens. En hobbit och ett mumintroll skulle kunna mötas i bästa sämja. Båda författarna har en dragning till naturmystik och bådadernas fantasi tillåter dem att bygga upp autonoma sagovärldar som gör starkt trovärdigt och levande intryck.

Höög är inne på samma spår:

Tove Jansson och J. R. R. Tolkien – det är en jämförelse som ligger nära till hands. Både den mytologiskt lärde författaren till sagan om ringen och Mumintrollets skaparinna har gåvan att frambringa en alldeles egen värld, befolkad av nya arter av varelser som man tror på så länge som läsningen varar.

Denna "gåva", att frambringa egna världar, skulle kunna förklara valet av Jansson som Tolkien-illustratör. Men kanske kan man gå ännu längre och säga att Jansson i viss mån format vår mottaglighet (i Sverige i alla fall) för de tolkienska världarna och för den komplexitet som utmanade dåtidens föreställningar om barn- och vuxenlitteratur. Åtminstone antyder Josephson något åt det hållet:

Kanske har bekantskapen med muminlandet gjort oss mera mottagliga för det slags fabulerande som Tolkien hänger sig åt. Men kanske har också muminlandets psykologiska djupdimension höjt våra anspråk på de "skenbara barnböckerna", de som vänder sig minst lika mycket till de vuxna som till barnen.

Nyckelord som "naturmystik", "suggestiv", "kuslig", "levande" och "trovärdig" används alltså av recensenterna. Och i relation till Tolkien framhålls att hennes illustrationer är "kongeniala" samt att hon med honom delar förmågan att skapa egna autonoma världar befolkade med "nya arter av varelser".

Janssons illustrationer – försiktig kritik

Men i hyllningskören hörs också en del dissonanser. Ørvig får inte helt ihop Janssons och Tolkiens visioner. Hon skriver:

Till den här utgåvan har Tove Jansson gjort illustrationsmaterialet. Oförliknelig och underfundig som Tove Jansson ju är, både som illustratör och författare, så har man dock intryck av att hennes speciella muminvärld – som även de här illustrationerna bär en viss prägel av – ej alldeles täcker den specifika värld, befolkad av hobbitar, dvärgar, björnmänniskor och annat, som nu är Tolkiens egen. Detta sagt utan jämförelse eller kritik.

Ørvig formulerar sig vagt och svepande. Kanske har kritiken att göra med att bilder och text inte alltid kan läggas bredvid varandra och nagelfaras detalj för detalj samt att bildvärlden alltför tydligt ekar av Janssons tidigare skapelser och skymmer Tolkiens vision. Berglund formulerar något ditåt när hon skriver att Jansson "inte har brytt sig om att ta fasta på de rikliga och betydelsefulla detaljer som författaren tillskriver sina figurer. Bilbo har kommit att se ut som ett knytt". Både Ørvig och Berglund är dock överlag positiva till Janssons illustrationer.

Nilsson å sin sida börjar i ett mer allmänt och intressant resonemang men fastnar ändå i en detalj – vättarna ser inte tillräckligt farliga ut. Att även Nilsson ändå är i grunden positiv till illustrationerna framgår dock tydligt:

Tolkiens fantasi har kanske mer luft under vingarna, hans problematik är djärvare och av större mått. Men här i "Bilbo", där tillvarons onda makter ännu inte framstår i hela sin ödsliga glans, är Tove Jansson en illustratör så kongenial som tänkas kan. Som den enda – kanske typiska – otillräckligheten noterar man hennes föreställning om orcerna (sic!), de onda vättarna, som nog har farligare uppsyn och vassare tänder längre fram i sagan. Men borde inte denna illustrering fortsättas och om möjligt föras ut i internationellt sammanhang?

Det mest intressanta och initierade omdömet kommer från Höög, som skriver:

I Mumindalen är ondskan inte riktigt verklig, hos Tolkien är den en skrämmande realitet. Muminrollets värld är snäll och full av lek, den tolkienska sagokretsen är drabbad av de mörka makterna. Skillnaden syns då Tove Jansson nu illustrerat Tolkiens "Bilbo. En hobbits äventyr". Tingen är tolkienska på dessa teckningar, men knappast varelserna. Det märks redan på omslaget där draken dansar i koreografisk flykt över bergen och Bilbo hobbiten verkar utklädd till lek med sin sköld och sin lans. Boken om Bilbo är visserligen en rarare saga än Tolkiens senare serie om ringens brödraskap; den har inte samma intensitet i de mörka kapitlen och är skriven på ett barnsligare språk. Men att tolka om den i mumin-anda är att gå för långt. Men naturligtvis är detta en mycket subtil invändning. Det är ett stort nöje att se dessa båda storartade fantasibegåvningar arbeta med samma material [...]. Med illustrationerna blir nöjet dubbelt.

Höögs huvudinvändning är alltså att ondskan inte är tillräckligt verklig för den "tolkienska sagokretsen", och att detta framför allt gäller gestaltningen av varelserna. Tingen är däremot tillräckligt "tolkienska". Det exempel han använder – omslaget – är intressant eftersom Jansson själv hade liknande reservationer mot det, men övertalades att göra ett "snällare" omslag än det hon ursprungligen tänkt sig (Westin 360). Höög kommer däremot inte med någon detaljkritik av samma typ som Berglund (Bilbos knyttighet) eller Nilsson (vättarnas ofarlighet).

Man kan konstatera att kritiken – i den mån den nu är en kritik, eftersom både Nilsson, Höög och Berglund också hyllar Jansson – i stor utsträckning handlar om en vuxenboks-förväntan som handlar om att de läst *Sagan om ringen* innan de läst *Bilbo*.

De svenska tolkienisternas omdömen

När det gäller mottagandet bland tolkienister är materialet egentligen för litet för långtgående slutsatser. Jag har bara kunnat hitta tre texter. De är också tillkomna alltför sent för att man ska kunna vara säker på att de verkligen speglar de stämningar och åsikter som tolkienister hade 1962. De två äldsta Tolkienföreningarna, Forodrim och Midgårds Fylking, grundades på tidigt 1970-tal (1972 respektive 1973) och det fanns alltså inget organiserat sällskap och forum som fångade upp och dokumenterade stämningarna förrän långt senare. Tidskriften *Arda* gavs ut av Arda-sällskapet 1981-1994 och är den

främsta källan. Den innehåller artiklar om Tolkien och hans sekundärvärld. Jag har hämtat två texter från *Arda* 1987, samt en text från en kritisk antologi (2011). Ett annat problem är att tolkienisterna i de här texterna intar olika roller – som fans, kritiker och redaktörer. Men trots brister i (möjlig) metodologi och material väljer jag ändå att diskutera texterna här. De är skrivna av personer som var aktiva i Tolkien-föreningar redan på 1960-talet och kan förhoppningsvis ge en fingervisning om hur tongångarna var. I artikeln "Tolkien in Swedish Translation: From Hompen to Ringarnas herre" skriver Bergeon, Lars Stenström:

Britt G. Hallqvist was a well-known author and translator. The first edition of *Bilbo* was illustrated by Tove Jansson, the Finnish artist and author who created the Moomin-trolls. Jansson's illustrations are sometimes idiosyncratic (the barrel-dumping wood-elves have horns like cattle), but in general highly atmospheric, and Hallqvist's text captures the shifting moods of the original very well, I think. (114)

Stenström är alltså lätt kritisk mot de friheter Jansson tar sig gentemot texten, men framhåller hennes förmåga att skapa stämningar.

Om Stenström överlag är positiv så är Aldamirie, Florence Vilén mer kritisk i en artikel hämtad ur *Arda*. Det är mycket som hon anser vara fel: jättarna och Gollum har överdimensionerats ("ett monster i jätteformat") och Bilbos luva på omslaget "påminner om en nattmössa" (86). Hon anser heller inte att "Tove Janssons tunna och antydande teckningar" motsvarar Tolkiens prosa, "där gestalterna är ovanligt karakteriserade för att vara sagofigurer" (86). Vilén skriver vidare:

Kläderna hänger grovt kring tunna streck, som inte förmedlar dvärgarnas hängivenhet – utom möjligen när de spelar sina instrument hemma hos Bilbo – eller Bilbos egen utveckling till fyndighet och rådsnarhet. Den djupa hemtrevnaden – som bildar den underliggande kontrasten till alla hemskheter – får heller ingen plats. (85)

Landskapsscenerierna och "'stadsskapet' i Sjöstad ger det största utbytet", skriver Vilén. De spelande dvärgarna och bron till Rivendell hör också till de mer lyckade tycker hon, och konstaterar att Janssons fokus på landskapet snarare än karaktärerna faktiskt liknar Tolkiens eget förhållningssätt till illustrerandet. Men enligt Vilén är Tolkiens bilder bättre än Janssons, och hans "möjligheter att suggerera fram

betydelseladdade äventyr" större. Vilén gör också ett intressant utlåtande om Janssons eget författarskap: "en viss likhet med Mumindalens invånare understryker snarare att hennes egen sagovärld får sin karaktär av föreningen mellan ord och bild. Utan text skulle de inte ha mycket att ge" (86). Viléns kritik handlar alltså dels om bristande texttrohet, dels om brister i det konstnärliga utförandet både vad gäller gestaltning, självständighet och teknik. Landskapsfokuset i Janssons Bilbo-bilder finner viss nåd, men även som landskapsillustratör är Tolkien att föredra.

Viléns artikel åtföljs av en redaktionell text med rubriken "Vad recensenter tyckte om bilderna". Texten tar upp flera av de recensioner som jag återgett ovan. Även om det snäva citat-urvalet i *Arda* ger ett något mer negativt intryck än den helhetsbild som jag själv eftersträvat är ändå min uppfattning att redaktören är betydligt mer positiv till Janssons illustrationer än Vilén. När det gäller Höögs utsaga om att varelserna inte är tillräckligt skrämmande (se ovan) går redaktören till försvar:

Visst är det lätt att hålla med om kritiken av 'varelserna', men är det ondskans realitet som brister? Omslaget må se ut som angett, men det finns också våldsamma bilder av Smaugs ponnyjakt, Sjästadens förstörelse, och vargars och ovättars (sic!) mordglada uppsluppenhet under de brinnande träden. (90)

I sin slutkläm skriver redaktören träffande "det är väl just känslan av att åse mötet mellan två självständiga kynnen som gjort recensenterna fundersamma" (91). Värt att notera är att det var just den självständighet i uttrycket och i förhållande till fantasivärlden som Tolkien själv efterlyste.

Viléns text är skriven 1987, vilket inte är oviktigt. 1962 års Bilbo gavs ut i en brytningstid där det å ena sidan fanns en stor frihet i hur man visualiserade sagor och fantastiska berättelser, å andra sidan höll på att utveckla ett mer texttroget, vuxet och "realistiskt" sätt att illustrera fantasy. Redan 1970-talets fantasy är mindre expressiv, fantastisk och "sagolik" än under det föregående årtiondet, och detta trots de här årens dragning åt hippie-estetik och flower power (se t.ex. Pauline Baynes omslag till *Lord of the Rings* och Ralph Bakshis filmatisering av Ringen-trilogin). Under 1980-talet försvinner hippie-estetiken gradvis och ersätts av en romantiserande realism, parad med en högre grad av texttrohet och korrespondens mellan text och bild (se *The Tolkien Calendar* under de här åren, med illustrationer av t.ex. Roger Garland, Inger Edelfelt och Alan Lee). Det är förstas

mycket möjligt att tolkienister som Vilén var starkt kritiska mot Janssons bilder redan 1962, särskilt om de hade känsla för vad denna nya genre var och i vilken riktning dess estetik rörde sig, men helt klart blev den kritik mot Jansson som eventuellt fanns bland tolkienister redan 1962 inte mindre av att formuleras 1987.

Bildkonventioner i förändring

Tove Janssons förmåga att självständigt gestalta en annan verklighet (Muminböckerna) är, som vi såg inledningsvis, skälet till att hon fick uppdraget att illustrera *Bilbo*. Hon läser in skräck och dramatik i hans berättelse, och upprättar en rågång både i förhållande till Tolkiens detaljrika och "realistiska" text och till sin egen, mer idylliska muminvärld.

I recensionerna är det en komplex bild som träder fram. Skribenterna är med ett enda undantag fascinerade av Tolkiens sagovärld. Däremot vet de inte riktigt vad det är. Som min inledande fantasy-diskussion ger vid handen är Tolkiens sätt att skriva fantasy något nytt, både saga, äventyrsberättelse, epos, myt och mycket annat (skräck, humor) i en och samma bok. Hur Midgård, det vill säga Bilbos och Ringens värld, ska realiseras visuellt präglas av detta genre-famlande. Inte blir det lättare av att han använder samma nymornade värld både för vuxna (*Sagan om ringen*) och barn (*Bilbo*). Flera av recensenterna är präglade av att först ha läst *Sagan om ringen* och verkar ha haft svårt att frigöra sig från vuxenperspektivet i sin läsning av *Bilbo*. Delvis påverkar det synen på Janssons illustrationer. Hon har illustrerat en barnbok, medan de visuella världar läsarna har med sig vid läsningen av *Bilbo* är mer "vuxna" än så.

Trots detta uppskattade alltså recensenterna utan undantag Janssons illustrationer. Det är kongenialt, kusligt och suggestivt enligt tidningsskribenterna. På ett djupare plan identifierar de hennes förmåga att likt Tolkien skapa "autonoma världar" och att hennes tidigare verk rentav berett mark för Tolkiens sagor både genom att vara "skenbara barnböcker" med sin psykologiska realism, och genom att bygga upp en egen fiktiv skådeplats. Gensvaret från tolkienisterna är mer blandat, men man bör i det fallet beakta att artiklarna är skrivna senare än recensionerna, efter det att det har utvecklats ett mer eller mindre vedertaget formspråk för fantasy-bilder och Tolkien-motiv.

Vid läsningen av Janssons bilder till *Bilbo* anas berättelser, känslor och stämningar som inte nämns i Tolkiens text, likt ljusen från den by som anas mellan klyftorna i Dimmiga bergen (se bild), och som inte omnämns i boken. Det är bilder som lägger till något snarare än att

blott och bart illustrera. Ørvigs ord om att Janssons illustrationer "ej alldeles täcker den specifika värld [...] som nu en gång är Tolkiens egen" kan ju vändas på: Tolkiens ord täcker inte alldeles Janssons bildvärld. Det kan uppfattas disharmoniskt, men *Bilbo* kan också läsas som en mer mångfacetterad text med Janssons bilder än utan. Det förtjänar förstås också att påpekas i det sammanhanget att även Janssons bildvärld blir större genom mötet med Tolkiens Midgård.

Tolkien, J. R. R. *Bilbo – en hobbits äventyr*. Ill. Tove Jansson. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1962, s. 65. © Oy Moomin Characters Ltd.

Förlagets val och framtiden

Recensenter och många tolkienister vände alltså tummen upp för Janssons illustrationer, men däremot gjorde inte Rabén & Sjögren det, så mycket vet vi. Min hypotes är att Bilbo gavs ut i ett brytnings-skede då man i Sverige inte riktigt visste vad det var man läste och kunde tänkas "se", samtidigt som tolkiensk fantasy i England och Nordamerika började följa alltmer fasta, realistiska och texttrogna bildkonventioner. Förlaget valde väg, och trots ett i grunden positivt mottagande fanns inte utrymme för illustrationer som var expressiva och suggestiva snarare än avbildande och realistiska, en bildvärld som tånjde på gränserna. Tolkiens egna illustrationer var i sin stiliserade enkelhet möjliga att passa in i en mer vuxen och realistisk vision av Bilbo, och hade dessutom status av att vara utförda av författaren själv. Janssons expressiva-dramatiska och orealistiska vision förpassades därför.

Idag har fantasy-genrerna utvecklats vidare, och bildvärldarna har återigen blivit mer experimentella och expressiva. Bilderna till-låts vara mer än illustration, något som för övrigt torde vara i Tolkiens anda. Ett litet tecken på att en sådan omsvängning kan vara på gång är uppgiften att The Tolkien Calendar, som började ges ut 1969, kommer att använda sig av Tove Janssons Bilbo-illustrationer till 2016 års almanacka.⁶ Kanske kan man rentav börja hoppas på en återutgivning av *Bilbo*, med Tove Janssons bilder?

Biografisk information: Björn Sundmark är professor i engelsk litteratur vid Malmö högskola, där han undervisar på ämneslärarprogrammet (engelska), samt ger kursen "Children's Literature in a Global Perspective". Bland hans publikationer kan nämnas studien Alice in the Oral-Literary Continuum (Lund University Press) och antologin The Nation in Children's Literature (Routledge).

Noter

1 År 1994, i den fjortonde upplagan, kom förlaget oväntat med en nyttgåva av 1962 års bok, komplett med Janssons bilder. Det enda som skiljer utseendemässigt är omslaget som fått titeltexten satt i annan stil än den ursprungliga. Den fjortonde upplagan konkurrerade för övrigt samtidigt med förlagets trettionde upplaga från 1992 som kom i nytryck 1994.

2 Med "tolkienister" avses medlemmar i Tolkien-sällskap som Forodrim. Termen används av medlemmarna själva. "Beregond" Lars Stenström och "Aldamírie" Florence Vilén är två tolkienister som citeras i den här artikeln.

3 Både det svenska "saga" och det engelska "fairy tale" är egentligen inadekvata när det gäller att täcka in det Tolkien avser. Den folkliga undersagan (tyskans *Märchen*) eller litterära bearbetningar av undersagan är väl det som kommer Tolkiens begrepp närmast (vidare än "fairy tale", snävare än "saga"); här använder jag "saga" som synonymt med undersaga/Märchen.

4 Att Jansson talar om "älvor" och "svartalfer" här skulle kunna tyda på att hon läst Zetterholms översättning snarare än Hallqvists manus.

5 Ingen av Janssons mumimböcker innehåller lika mycket bildmaterial som *Bilbo*: tolv helsidesbilder, ännu fler bilder i mindre format, samt kapitelvinjetter. I snitt har var femte sida (av 308) någon form av bildinnehåll. Det förtjänar i det sammanhanget att påpekas att *Bilbo* gavs ut i stort oktav-format (15 x 23 cm). Mumimböckerna är i regel i duodecima-format (13 x 19 cm).

6 Enligt uppgift från Sophia Jansson (Moomincharacters).

Referenser

Primärmaterial I: utgåvorna

Tolkien, J. R. R. *The Hobbit*. London: George, Allen & Unwin, 1937.

Tolkien, J. R. R. *Hompen*. 1937. Övers. Tore Zetterholm. Ill. Torbjörn Zetterholm. Stockholm: KF, 1947.

Tolkien, J. R. R. *Bilbo – en hobbits äventyr*. 1937. Övers. Britt G. Hallqvist. Ill. Tove Jansson. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1962.

Primärmaterial II: recensionerna i dagspressen

Berglund, Rigmor (R. B.). *Upsala Nya Tidning*. 2. 1. 1963.

Enoksson, Brita. *Kvällsposten*. 9. 2. 1963.

Höög, Lars (ö ö). *Vestmanlands Läns Tidning*. 11. 12. 1962.

Josephson, Barbro. "En hobbits återkomst". *Dagens Nyheter*. 23. 12. 1962.

Larsson, Rolf. *Lärartidningen*. Nr 49. 1962.

Mannheimer, Carin. "En hobbits äventyr". *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*. 18. 1. 1963.

Nilsson, Nils-Ivar (Ion). *Sydsvenska Dagbladet*. 6. 12. 1962.

Nyström, Qui. "Bilbo – en antihjälte". *Dagens Nyheter*. 18. 10 1969.

Petterson, Maja (Marja). "Barnens boklåda". *Västerbottenkuriren*. 13. 12. 1962.

Ørvig, Mary. "Spännande saga från Puhs land". *Stockholms-Tidningen*. 24. 3. 1963.

Sekundärmaterial

Anderson, Douglas. *The Annotated Hobbit*. London: Unwin, 1988.

Armitt, Lucie. *Fantasy: An Introduction*. New York: Continuum, 2005.

Carpenter, Humphrey. *The Letters of J. R. R. Tolkien*. Boston: Houghton Mifflin, 1995.

Green, William H. *The Hobbit: A Journey into Maturity*. New York: Twayne, 1994.

Holmes, John R. "Art and Illustrations by Tolkien." *J. R. R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Red. Michael D. C. Drout. New York: Routledge, 2007.

Holownia, Olga. "'Hell, what a chance to have a go at the classics': Tove Jansson's take on *Alice's Adventures in Wonderland*, *The Hunting of the Snark*, and *The Hobbit*." *Barnboken* 37(2014): 1–20.

Nikolajeva, Maria. "Fairy Tale and Fantasy: From Archaic to Post-modern". *Marvels & Tales* 17(1), 2003. 138–156.

Rosebury, Brian. *Tolkien: A Cultural Phenomenon*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Rudd, David. "Fantasemes and mimesemes". *Celebrating a displaced hedgehog*. Red. Maria Lassén-Seger och Mia Österlund. Stockholm: Makadam, 2012. 85–92.

Stenström, Anders. "Tolkien in Swedish Translation: From *Hompen* to *Ringarnas herre*." In *Translating Tolkien: Text and Film*. 2nd ed. Ed. Thomas Honegger. Zurich: Walking Tree, 2011. 109–118.

"Vad recensenter tyckte om bilderna". *Arda* 1987. 90–91.

Westin, Boel. *Tove Jansson: Ord, bild, liv*. Stockholm: Bonniers, 2007.

Vilén, Florence. "Mumintrollets broder: Tove Janssons bilder till Bilbo." *Arda* 1987. 84–89.